

УКРАЇНСЬКІ ОНІМИ ТА ДІАЛЕКТИЗМИ З ПРАСЛОВ'ЯНСЬКИМ *VER В ОСНОВІ

Предметом розгляду пропонованої розвідки є блок слів із стрижневим сегментом *вер-* з загальним значенням "вистягнутість, непропорційність, викривленість". Насамперед розглянемо нижньонадніпрянські регіоналізми: *вертелб* "дуже високий чоловік", *вергіля* "дуже висока дівчина або жінка", **вергилб* "велика незграбна людина", **вергилим* "високий, сильний, але лінивий чоловік"¹. Деякі з них закріплені в місцевій антропонімії (пор. прізвища *Вергелес*, *Вергеліс* у Кіровоградській обл.)² та мають паралелі в топонімії інших лінгвальних ареалів України: ойконім *Вергулівка* (Луганська обл.), гідроніми *Ворголька* (р. п. пр. Клевені в басейні Дніпра), *Ворголь* (оз. в Сумській обл.)³. На нашу думку, наведений ряд слів репрезентує незафіксовану етимологічними словниками праслов'янську основу **verg* -, яка становить поширення кореня **veg-* (<i>-i.-ē. *ueg- "крутити, гнути")⁴ детермінативом **-g-*. Детермінативна природа цього консонанта визначається, по-перше, принципом Персона, по-друге, врахуванням інших основ з аналогічною кореневою формулою (*tert: turt*), які зазнали подібного поширення: пор., псл. **korgolb*, **kъrgapъ*, де *-g-* є детермінативом⁵. Є підстави вважати, що саме таке значення основи було поширене тільки у південних та східних зонах праслов'янської мови, що й підтверджується даними сучасних східно і південнослов'янських мов: пор. укр. *варгбтий* "товстоший, з гладким підборіддям",

¹ Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини: В 4-х т.-Запоріжжя, 1992.-Т.І.-С.134, 162.

² Телефонный справочник города Кироваграда.-Кіровоград, 1993.-С.36.

³ Українсько-російський словник-довідник географічних назв УРСР.-К., 1971.-С.28.

⁴ Етимологічний словник української мови (Далі ЕСУМ): В 7-ми т.-К., 1982.-Т.І.-С.352.

⁵ Козлова Р.М. Праславянское слово в генетическом гнезде /структура праславянского слова/. Автореф. дисс....д-ра филол.наук.-Минск, 1991.-С.29-30.

вѣрги "підборіддя, борода", виргиліс "вайло, бельбас, здоровило, телепень"¹, верглик "інструмент для плетіння постолів", яке укладачі Етимологічного словника української мови подають як не зовсім ясне, припускаючи мотивацію від *вергти, незасвідченого варіанта верзти "плести, в'язати", верзля "здоровань", етимологія якого досі не стала загальноприйнятою, вергун "солодке печиво" <вергти, с.-х. вбравовати "тесати, скоблити шкіру", вергл "шарманка"². Західнослов'янські мови не постачають матеріалу такого роду (слів зі стрижневою семою "витягувати"). Інше значення верг- "жбурляти, вертіти, відмовлятися" притаманне всім групам мов Славії⁴.

Отже, маємо справу з дериваційною основою праслов'янського семантичного діалектизму. Семема "високий", "незграбний" генетично продовжують вихідне значення псл. *veg- "крутити, гнути, плести", оскільки вони, на наш погляд, передбачають розвиток "крутити, гнути > витягувати (у довжину, висоту), збільшуватися", пор.: укр. волін. шворите "носити, тягнути", шворка "тонка мотузяна линва", рос. діал. шер, ашвер "колодязний журавель", шворка "мотузок, поворозка"⁷, вьралка "довга, широка голка для плетіння личаків"⁸. Реаліям, позначуваним віддієслівними іменниками з подібним значенням, завжди властива така ознака, як кострубатість, незграбність. Крім цього, треба враховувати праслов'янське гніздо, очолене коренем *veg- "варити, кипіти" (<i.-є. *ueg-/*uog-/*ug-, пор. укр. діал. вріти "вирувати, клекотіти"⁹, яке

¹ Мельничук О.С. Словник специфічної говірки села Писарівки /Одеської області// Лексикограф. бюлетень. — К., 1952. — Вип.2. — С.74.

² ЕСУМ. — Т.1. — С.352

³ Толстой Н.И. Сербско-хорватско-русский словарь. — М., 1970. — С.46,49.

⁴ Див, напр. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т. — М., 1987. — Т.1. — С.294-295.

⁵ Коронюк М.М. Матеріали до словника зіхдноволинських говірок // Українська діалектна лексика. — К., 1984. — С.259.

⁶ Псковский областной словарь. — Л., 1972. — Вып.3. — С.77.

⁷ Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х т. — М., 1955. — Т.4. — С.625.

⁸ Шанский Н.М. Слова с приставкой ко- и ее алломорфами в русском языке // Этимологические исследования по русскому языку. — М., 1972. — Вып.7. — С.207.

⁹ ЕСУМ. — Т.1. — С.433.

може виявитися спорідненим з **veg-* "крутити, гнути". Ж.Ж.Варбот пояснює загальну семантику "збільшення" у цьому пізлі слів як продовження "варити", бо щось підіймається, набухає під час варіння, пор.: псл. **vъrskati*, слвц. *pavret* "збільшуватися, набухати"¹. Пор. ще семему "високий" у досліджуваних словах.

Кореневе [и] у *вергилб* виникло під впливом суфіксального [и], тому воно є порівняно пізнім явищем. Можливий перехід [e] > [и] в ненаголошеній позиції через стадію [e^u]. З іншого боку, враховуючи і -є. **иг-*, можна, звичайно, припустити нарощення плавного вокалічним призвуком [ь] на праслов'янському мовному ґрунті. Надкороткий [ь] у спільнослов'янських діалектах, за свідченням Р.М.Козлової, міг дати [*у] (>укр.[и])². Але у випадку з континуантами **veg-* така точка зору потребує залучення додаткового слов'янського матеріалу.

Суфікс -ел- у *вергелб* являє собою давній праслов'янський формант -**ela*, споріднений з -**el-*, -**l*, аналізованим І.М.Железняк³. Він утворив *вергелб*, *вергиля* ще у доісторичну добу, а згодом підпав під перерозклад на -**el-* і -а (де -а є флексією) внаслідок дії тривалого процесу, визначеного як "скорочення основ на користь закінчень"⁴. Іменник **вергиля* також є спільнослов'янським лексичним реліктом. Оскільки основа *верг-*, певно, здатна була у період спільнослов'янського мовного стану виступати не тільки як іменна, а й як дієслівна, суфікс -**il-*, котрий приєднувався у цей час до таких основ⁵, вказує на архаїчність цього слова. Незрозуміла наявність у фонетичному складі етимологізованих слів [*g], яке повинно було перейти в [*z] перед голосним переднього ряду. Тут або виняток, або основа **верг-* взаємодіяла з таким голосним після

¹ Варбот Ж.Ж. К реконструкции некоторых праславянских диглитных основ и оглитных имен // *Этимология* 1982.- М., 1985.- С.31.

² Козлова Р.М. Знач. Праця.- С.9.

³ Железняк И.М. Очерк сербо-хорватского антропонимического словообразования.-К., 1969.- С.71.

⁴ Бодуэн де Куртенэ И.А. Заметки об изменяемости основ склонения, в особенности же об их сокращении в пользу окончаний // *Избранные труды по общему языкознанию: В 2-х т.- М., 1963.- Т.2.- С.25-29.*

⁵ Железняк И.М. Знач. праця.- С.73.

завершення дії першої палаталізації. Залишається відкритим також питання про причини непослідовного відображення псл. [*g] в діалектах української мови: пор. [r], [r] у вергелб і *виргилб.

Етимологічно затемненою є природа афікса -им у вергилим. У праслов'янській мові структурно подібний елемент (суфікс) функціонував звичайно у термінах спорідненості¹, тому їх не можна ототожнювати. Слов'янський суфікс утворював десубстантиви отчим "вітчим", иночимъ "чужий вітчим"² та пасивні дієприкметники, які пізніше субстантивувалися: пор. псл. *bratitise, "брататися" > *robратимъ "брат"³. Але оскільки дієслово *вергилити "рости, бути сильним" не реєструється, віднесення *вергилим у царину віддієслівного словотвору є дискусійним. Доцільно вважати досліджуваний формант тюркським деривативним афіксом, але у цьому випадку перед нами зворотнє запозичення з тюркських мов. Тобто у певний час слово вергила (-о) було запозичене якоюсь з тюркських мов (швидше за все, татарською), в котрій на його базі утворилась нова лексична одиниця, а пізніше слово у "новому" вигляді повернулось в українську мову. Таким формантом оперує, наприклад, суфіксальний словотвір караїмської мови⁴. Аналогічні морфеми наявні в етимологічно затемнених антропонімах типу Билим, Сулим, Фулим,⁵ які, зважаючи на сингармонізм фонетичної оболонки, ймовірно, теж є тюркізмами. З огляду на додаткове (іншомовне) деривативне нашарування легко пояснюється генеза нових семем "сильний" і "лінивий", котрі були транспоновані тюркським формантом: пор. виргиліс "вайло, бельбас, здоровило, телепень".

Етимологічне гніздо з аналізованим вище матеріалом можна звести й до власне індоєвропейської основи *uergh "з'єднувати, зв'язувати, стискати" (< і.-є. *ueg- "крутити,

¹ Білоусенко П.І. історія суфіксальної системи українського іменника /назви осіб чоловічого роду/. - К. 1993.- С.60.

² Білоусенко П.І. Знач. праця.- С.60-61.

³ Мусаев К.М. Грамматика караимского языка. Фонетика и морфология.- М.,1964.- С.80.

⁴ Там само.

⁵ Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища - К., 1966.- С.131.

гнути")¹. Проте деяка відмінність у семантиці і.-є. **uergh-* та псл. **verg-* викликає певні застереження до такої етимологізації, тому ми схильні вбачати у псл. **verg-* продовження і.-є. **uer-* без ланки **uergh-*, до якої, швидше, зводяться молд. вергэ (мор.) "рея"², осет. wurgujaw "опинитися у важкому стані, бути шокованим, розгубитися, зникнути", зареєстроване В.І.Абаєвим³ та лат. vergo- "схиляю, повертаю"⁴. Ця основа з її апофонічними різновидами збережена індоєвропейською гідронімією, пор. продовження і.-є. **Vergh-* (**Virz-*: *Virzuva-*) без вказівки на мовну належність (лит. Vįrza, Vįrzas, слов. Вержа, Вержейка, фрак. Vergela)⁵. Ауслаут фракійського репрезентанта може зробити сумнівною версію про праслов'янський характер -ел- в етимологізованих дериватах, оскільки його історія може виявитися давнішою.

У межах цього ж генетичного гнізда етимологізуються шворка (перен., ірон.) "дуже худа і висока жінка"⁶, ков'ря і кув'ря "неохайно закутана жінка"⁷, котрі континуують архаїчні моделі з S-mobile та префіксом **ко-* (**ľvorka*, **ko(u)vug'a*). Пор. антропонім Коверя Григорьев, крест'янин, начало 16 в.⁸ Ці діалектизми є предметом окремого розгляду.

¹ ЕСУМ.- Т.2.- С.355.

² Молдавско-русский словарь.- М.,1961.- С.112.

³ Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка: В 4-х т.- Л.,1989.- Т.4.- С.123.

⁴ ЕСУМ.- Т.2.- С.352.

⁵ Топоров В.Н. Несколько илирийско-балтийских параллелей из области топонимистики // Проблемы индоевропейского языкознания.- М.,1964.- С.57.

⁶ Чабаненко В.А. Знач. праця.- Т.4.- С.231.

⁷ Там же.- Т.2.- С.82.

⁸ Веселовский С.Б. Ономастикон: Древнерусские имена, прозвища и фамилии.- М.,1974.- С.146.